

НЕОПУБЛІКОВАНИЙ ФРАГМЕНТ ДОКУМЕНТА СТОСОВНО РЕЛІГІЙНИХ ПОГЛЯДІВ СТЕФАНА ЗИЗАНІЯ

Творчу спадщину відомого українського письменника Стефана Зизанія Густановського вчені вважають малодослідженою, адже до наших днів збереглася тільки одна праця полеміста — «Казанье св. Кирилла» (1596 р.). На жаль, інший значний твір Зизанія — «Катехизис» — не вцілів для історичних досліджень. При аналізі дослідники використовують переважно, крім «Казанья св. Кирилла», полемічні брошури віленського єзуїта Жебровського з критикою релігійних поглядів Зизанія¹.

Подальшим кроком у вивченні ідейно-релігійних поглядів Стефана Зизанія має стати підведення ширшої джерельної, фактографічної бази під нові дослідження. Певне просування у цьому напрямі було зроблено ще в середині XIX ст., коли в IV-му томі «Актов, относящихся к истории Западной России» опубліковано кілька документів, що стосувалися причин конфлікту письменника-полеміста з київським митрополитом Михайлом Рогозою і відлучення Стефана Зизанія від церкви собором єпископів у січні 1596 р.² Публікацію здійснив кваліфікований археограф Віленської археографічної комісії Іван Григорович за копіями, що їх надіслав зі Львова історик Денис Зубрицький.

Після опрацювання опублікованих документів і зіставлення їх з копіями кінця XVI ст. (оригінал — книги Новогрудського гродського суду були знищені³), що зберігаються у Центральному державному історичному архіві України у Львові, в одному з опублікованих документів нами була виявлена істотна купюра.

Сумлінні історики Д. Зубрицький та І. Григорович не могли так некваліфіковано повестися з історичним текстом. Найімовірніше, фрагмент вилучено на стадії проходження рукопису IV-го тому «Актов Западной России» в цензурі з мотивів конфесійної упередженості. Так, у попередньому виданні І. Григоровича — «Белорусском архиве древних грамот» цензурний комітет вилучив кілька актів (дві булли папи Климента VII і повідомлення про Брестський собор), що «...православному вченому греко-східної церкви хибно приписують ересі й омани»⁴.

¹ Паславський І. В. З історії розвитку філософських ідей на Україні в кінці XVI — першій третині XVII ст. — К., 1984. — С. 66—69; Замалеєв А. Ф., Зоць В. А. Отечественные мыслители позднего средневековья (конец XIV — первая треть XVII ст.). — К., 1990. — С. 139—142 та ін.

² Акты, относящиеся к истории Западной России. — СПб., 1851. — Т. IV. — С. 121—122, 125—128.

³ Ведомость о числе древних актовых книг, хранящихся в Центральном Архиве губерний: Виленской, Гродненской, Минской и Ковенской. — [Б. м. и г.]. — С. 4.

⁴ Чтения Общества истории древностей российских. — 1882. — Кн. 1. — С. 267—268.

У час виходу «Актів, относящихся к истории Западной России» (40—50-ті роки XIX ст.) російський уряд здійснював насильне переведення греко-католицьких громад у православ'я на землях України та Білорусі відповідно до офіційної політики, спрямованої на те, щоб утверджувати в імперії «православие, самодержавие, народность». Тому завдання створеної урядом Археографічної комісії лежали в річці показу «извечной русскости и православия» українських та білоруських земель, приєднаних до Росії внаслідок поділів Речі Посполитої.

Зміст опущеного фрагмента стосувався аргументації Стефана Зизанія у суперечці релігійно-богословського характеру з київським митрополитом Михайлом Рогозою про трактування ним, Зизанієм, заступництва Ісуса Христа, яке церковна ієрархія (митрополит та синод єпископів) засуджувала. Поряд з іншими причинами, котрих не будемо торкатися у цьому повідомленні, це спричинило відлучення Стефана Зизанія від церкви.

Наведемо купюру з протесту Стефана Зизанія і ще двох священників із Віленського братства, яку треба вставити на с. 128-й IV-го тому «Актів, относящихся к истории Западной России» після слів:

«...яко святей Златоустый учил и написал в книзѣ «Маргарит», которая теперь за старанем и накладом яснѣосвѣщеннаго его милости княжати Острозкого з друку вышла (з цього місця — неопублікований фрагмент.— М. К.). Иж Сын Божий едиnorodный, сходатайши нам спасеніе взышол предвыше небес всех, и к тому не молится уже за нами до Отца, але сидит направице его, ни проповедует, ни молится, толко о всех православных с Отцем и Духом Святым поклоняемый с славимый есть. А кто его причинцію до Отца и своим молебником и неровной владызы с Отцом быти верити учит, то есть от святых Богоносных отец давно проклят»⁵.

Ясна річ, що ці слова в Росії середини XIX ст. розглядали б як еретичні, такі, які не відповідають офіційному вченню Руської православної церкви. Але Стефан Зизаній зовсім не відкидав думку про заступництво Ісуса Христа, як здається на перший погляд, оскільки він акцентує увагу на одноактності Христового заступництва, коли Ісус Христос віддає себе в жертву задля спасіння усіх людей, («сходатавши нам спасеніе»). Ширше свої докази Зизаній наводить у «Казаньи св. Кирилла»: «Христос не яко священник стоит, горе приносячи молитвы о собѣ и о людях, але... сел на правице маестату величества на высоких, превышше всякого начала и владызы, который не мает принушена на каждый день яко архіерей приносити офиру о своих и о людских неведомостях, тое бовем учинил един раз себе принес»⁶.

Якщо взяти історичний контекст епохи кінця XVI ст., то цікавим видається посилення Стефана Зизанія на книгу «Маргарит» видатного представника патристичної богословської думки Іоанна Златоуста, що є безперечним авторитетом у православної церкві. Думки Стефана Зизанія загалом збігаються з баченням заступництва Ісуса Христа Іоанном Златоустом в його «Слові о вочеловеченіи Господа нашего Исуса Христа» з книги «Маргарит»: «...а откеле на небеса взыиде, [Христос] сedit токмо славим, ни моляся, ни приповѣдуя, но аше приповѣдует яко Сын Отцу»⁷.

⁵ Центральний державний історичний архів України у Львові, ф. 129, оп. 1, спр. 294, арк. 1 зв.

⁶ Пам'ятки полемічного письменства кінця XVI і початку XVII в.— Львів, 1906.— Т. 1.— С. 171—172.

⁷ Книга иже в святых отца нашего Иоанна Златоустого, архієпископа Костентина града, Маргарит глаголемаа.— Острог, 1595.— С. 91.

Без сумніву, більшість звинувачень Стефана Зизанія в ересі викликана нерозумінням або навмисним перекрученням змісту термінів, якими оперував письменник. Згідно з Іоанном Златоустимим він розрізняє клопотання, молитву, мольбу і «приповѣданіє» (у розумінні заступництва)⁸. Таке розрізнення робилося для того, щоб вказати на рівноправне становище Ісуса Христа з Богом-Отцем. При такому підході Зизаній не відкидав думку про заступництво Христа, але не зводив його значення тільки до цієї ролі⁹.

На цій же копії документа з Новогрудського гродського суду на зворотному боці аркуша зроблено допис: «Протестація Новгородская о митрополитовой ереси, котрый Христа Господа, истиннаго Бога нашего ходатаем и молитвенником ко Отцу своему верует быти, яко же ариане и прочіе еретици мудрурствую»¹⁰. Допис і копію зробила одна й та ж особа, на що вказує однаковий почерк. Можна припускати, що таких копій було багато і Віленське братство широко розповсюдило їх у братському середовищі. Звинувачення митрополита Михайла Рогози в аріанській ересі слугувало додатковим аргументом для опору братств унійним заходам церковної верхівки. На православному Брестському соборі в жовтні 1596 р., напевно, при сильному сприянні представників братств із Стефана Зизанія було знято церковне відлучення.

Розглянуто тільки один аспект ідейної спадщини визначного полеміста кінця XVI ст. Нові архівні пошуки повинні дати відповіді й на інші суперечливі та мало-з'ясовані питання релігійного світогляду Стефана Зизанія.

Мирон КАПРАЛЬ

⁸ Пор.: Пам'ятки полемічного письменства...— С. 168—169 та Книга иже в святых... — С. 90.

⁹ Замалеєв А. Ф., Зоц В. А. Отечественные мыслители...— С. 141.

¹⁰ Центральний державний історичний архів України у Львові, ф. 129, оп. 1, спр. 294, арк. 1.